

Radovan BAKIĆ*

ANTROPOGENO NARUŠAVANJE ŽIVOTNE SREDINE
SA ASPEKTA RAZVOJA URBANIH PROCESA

ANTHROPOGENIC DISTURBANCE OF LIVING ENVIRONMENT
FROM THE ASPECT OF URBAN PROCESSES DEVELOPMENT

Izvod

Intenzivan industrijski i turistički razvoj Crne Gore u poslijeratnom periodu, posebno u Crnogorskom primorju, Zetskoj i Bjelopavličkoj ravnici, Nikšićkom i Cetinjskom polju i Ivangradskoj i Pljevaljskoj kotlini, izazvao je brojne negativne urbane procese koji se sada manifestuju kao krupni ekološki problemi.

Urbanističkom planiranju značajnija pažnja poklonjena je tek poslije 1964. godine, a doneseni planovi urbanističkog uređenja gradskih naselja nijesu dosljedno sprovedeni, što je ekološke procese još više zaoštravalo.

Ovi procesi i dalje djeluju, tako da se naziru nove ekološke opasnosti i na njih se u radu ukazuje.

Abstract

The intensive industrial and touristic development of Montenegro in the postwar period, particularly in the Montenegrin coast, Zeta and Bjelopavlići valley, Nikšić and Cetinje field and Ivangrad and Pljevlja plain has caused numerous and negative urban processes which are, now, showing as a important ecological problems.

More importance to the urban planning has been attached only after 1964. But the adopted city urban plans have not been faithfully carried out which made ecological processes still more tensed.

---

* Dr Radovan Bakić, pomoćnik sekretara Republičkog sekretarijata za urbanizam, građevinarstvo, stambene i komunalne poslove Crne Gore, Titograd.

These processes are still in progress effecting a new ecological dangers and they are pointed out in this paper.

Uvod

Kontinuiranim djelovanjem čovjeka i ljudskih zajednica životna sredina se izuzetno dinamički mijenjala, obimnije i kvalitetnije što se od praiskonskog obitavanja čovjeka približavamo današnjici, a sve manje što idemo u dalju čovjekovu prošlost do njegove pojave kao razumnog bića, do djevičanstva životne sredine. Pa, ipak, najveće promjene događale su se u eri industrijalizacije i urbanizacije, i u svakoj zemlji, regionu i uopšte prostornoj cjelini, stare su onoliko koliko su stari procesi industrijskog razvoja i urbanih tokova u njima.

Crna Gora bila je dugo izvan djelovanja ovih procesa. Do prvih početaka industrijalizacije, uglavnom pedesetih i šezdesetih godina ovog vijeka, uređenje prostora u okviru urbanih tokova bilo je karakteristično po uspješnim urbanim strukturama, izuzetnim arhitektonskim ostvarenjima, racionalnom odnosu prema obradivim površinama, dobro odabranim rasporedom urbanih žarišta razvoja sa makro aspekata i nesrećno odabranim lokalitetima gradskih centara u srcu ravnica, kotlina, polja, dolinskih proširenja i na terasama.

Ubrzan razvoj proizvodnih snaga posljednjih decenija u Crnoj Gori transformisao je njenu privrednu strukturu, izazvao snažne unutrašnje migracije stanovništva, doveo do krupnih transformacija u njenim najvitalnijim prostorima, uvećao urbanizaciju sa 21,3% u 1948. do oko 60% u 1988. godini (50,7% u 1981. godini), zapostavio seoski prostor i razorio njena sela (od 1971. do 1981. g., broj stanovnika opao je u 934 sela ili 77,8% svih seoskih naselja Crne Gore). U takvim okolnostima, u nedostatku planova i planskog usmjerenja, došlo je do razvoja niza negativnih procesa koji su se u prostoru Crne Gore ispoljili kao krupni konflikti i teški ekološki problemi. Osnovni agens za njihovo prisustvo bio je čovjek, njegov nemaran odnos, neznanje, osionost i nasilje. Kroz njegovo djelovanje, glavni pravci narušavanja životne sredine ogledali su se posebno u zahvatanju najvažnijih obradivih površina naseljima, industrijskim i turističkim zonama, u zagađivanju ukupne životne sredine, a naročito u Pljevaljskoj i Ivangradskoj kotlini i Zetskoj ravnici, u narušavanju jedinstva starih i novih cjelina gradskih organizama, zapostavljanju ruralnih struktura i specifične ruralne arhitekture, zapostavljanju najstarijih kulturnoistorijskih spomenika i degradacije vrijednosti mora i najužeg obalskog pojasa. Za sanaciju učinjenih propusta na ovim sektorima biće potrebno mnogo više mudrosti, stručnih i naučnih saznanja, vremena, pa i finansijskih sredstava.

1. Razvoj gradova i obradivo zemljište

Sva gradska naselja Crne Gore razvila su se u srcu kotlina, polja, ravnica, dolinskih proširenja i na terasama. U početnim faza-

ma njihovog razvoja, pa sve do šezdesetih godina ovog vijeka, kada je u Crnoj Gori došlo do intenzivne industrijalizacije i razvoja turističkih kapaciteta, topografski areali, koje su oni zahvatili, bili su mali. Međutim, razvojem industrije u njima, a onda i razvojem turizma, raznih društvenih servisa, kao što su, prije svega, školstvo, zdravstvo, trgovina, upravne funkcije, itd., mogućnosti za zapošljavanje u njima bile su povoljne. Potreba za radnom snagom u ovim naseljima, izazvala je kontinuiranu migraciju radne snage sa sela, pa su tako potekle obimne migracione struje najvitalnijih kontigenata stanovništva sa sela, posebno radne snage i školske omladine, u gradove. Tako je broj stanovnika u gradovima Crne Gore od 1948. do 1981. godine uvećan za oko 216 hiljada* lica. U svim gradskim centrima, posebno onima u kojima su se gradske funkcije brže razvijale, nikle su nove višespratne stambene četvrti, razvile se industrijske zone, izgrađena individualna stambena naselja, razni poslovni i upravni objekti itd, a duž obalskog pojasa turistička naselja i naselja vila i vikendica.**

Za razvoj ovih funkcija bio je neophodan prostor, a on je jednostavno bio predodređen u direktnom okruženju već formiranih gradskih i varoških naselja. Tako je došlo do ekspanzije gradskih naselja na obradive površine u ravninama, poljima, kotlinama, dolinskim proširenjima i na terasama. Gradska naselja postala su topografski velika, razbijene su urbane strukture, ekonomski su izgubili u racionalnosti, a duž obalskog pojasa razvio se proces formiranja jedinstvene aglomeracije. Pri svemu ovome, Crna Gora ostala je bez značajnih obradivih površina, perspektivno je ugrožena proizvodnja hrane, a u perifernim zonama gradova razvio se proces polu-urbanizacije sa nizom ekoloških problema.

U ovakvim okolnostima, prostorno planiranje i urbanističko uređenje, kojima je veća pažnja poklonjena tek poslije 1964. godine i ona zadržana samo do 1971. godine, do kada su donešeni regionalni prostorni planovi „Južni Jadran“ (1969.) i sjeverne Crne Gore (1971.)*** da bi se nastavila tek poslije katastrofalnog zemljotresa 15. aprila 1979. godine, uz nedostatak stručnih institucija i kadrova, nijesu u potpunosti odgovorili izazovu vremena i promjenama u razvoju koje je ono donijelo. Pri tome, ostali subjekti društva nijesu shvatili značaj prostora kao sveukupnog ekonomskog faktora, a posebno njegovih osobenosti kao izvanredno vrijednih prirodnih i antropogenih dragulja za specifične oblike razvoja i privređivanja. Uređeni prostorni planovi i planovi urbanističkog uređenja naselja, sve do 1979. godine, nijesu zasnovani na prihvaćenim društvenim planovima razvoja, nijesu polazili od analitičkog sagledavanja fizičkih svojstava prostora, njegovih resursa kao potencijala razvoja, ograničenja u razvoju i mogućnosti, pravaca i prioriteta razvoja, pa su kao takvi, a još i uz nedovoljno poštovanje pri sprovođenju, bili uzročnici za pojavu veoma različitih ekoloških konflikata.

* Knjige popisa stanovništva 1948 i 1981. god. Republ. zavod za stat. Tgd.

** Generalni urbanistički planovi gradskih naselja u Primorju, Titograd 1985–1987.

*** Prostorni plan SRCG do 2000. godine, RZUP, Titograd, 1986.

Međutim, kod izricanja konačnih ocjena, ipak, treba imati u vidu brojne aspekte i procese čije je djelovanje bilo prisutno i objektivno je situaciju činilo složenijom:

a) Industrijalizacija je imperativno nametnula potrebu za formiranjem industrijskih zona;

b) Snažna imigracija stanovništva sa sela u gradove zahtijevala je brzu izgradnju stanova, odnosno izgradnju i formiranje stambenih naselja za kolektivno i individualno stanovanje;

c) U Jadranskoj regiji turizam je šezdesetih godina ovog vijeka promovisan u vodeću privrednu granu, pa je potreba za izgradnjom turističkih i vikend naselja bila izrazito naglašena;

d) Standard stanovništva sedamdesetih godina bio je, u našim uslovima, jako povoljan, pa je stanovništvo bilo u mogućnosti da izdvaja značajna finansijska sredstva za stambenu i vikend izgradnju;

e) Kreditna politika dugo vremena vrlo povoljno je podsticala stambenu i vikend izgradnju u svojini građana;

f) Afirmacija urbanističkih institucija i organizacija i njihovih kadrova otpočela je tek kasnih šezdesetih godina ovog vijeka;

g) Razvoj gradskih naselja se dugo odvijao bez urbanističkih planova, a po njihovoj teritoriji gotovo da je cvjetala stihijna izgradnja i razvijao se proces semi-urbanizacije;

h) Organi vlasti, a posebno moćni pojedinci u njima, često puta nijesu uvažavali stručne zahtjeve urbanista, pa i urbanističke planove ukoliko ih je bilo, već su u sprezi sa moćnim subjektima iz privrednih organizacija, sprovodili urbanizaciju po svojoj mjeri i ličnim zamislima i ambicijama, itd. U takvim okolnostima ispoljeni problemi su bili neminovni, a učinjene greške do izvjesne mjere i objektivne.

2. Odnos prema urbanom i arhitektonskom nasleđu

Razvoj novih urbanih struktura nije u potrebnoj mjeri uvažavao naslijeđene tradicionalne forme i specifičnosti prirodnog okruženja, posebno morfologije terena i klimata, tako da su gradska naselja Crne Gore izgubila u svojoj prepoznatljivosti kao specifičnoj osobenosti. Tako su urbani koloriti mediteranskog, patrijarhalnog i orijentalnog tipa u značajnoj mjeri devastirani, dijelom zbog zapostavljanja, a dijelom zbog izgradnje urbanih struktura i arhitektonskih formi koje su im u potpunosti suprotstavljene. Ovakvim odnosom gotovo je izgubljena šansa da se sačuvaju i njeguju pojedine stare urbane cjeline u svim gradovima Crne Gore, da se, na primjer, Kolašin, Andrijevića i Žabljak razvijaju u privlačna patrijarhalna gradska naselja ili su betonom i asfaltom prekriveni najstariji ostaci gradova, i na taj način onemogućena bilo kakva dalja naučna istraživanja nekih materijalnih i kulturnih tvorevina nastalih u ovom podneblju.

Turistički bum u Crnogorskom primorju izazvao je pohlepu za prostorom u njemu za potrebe izgradnje vikend naselja. Uz to, pored jedinstvenih kapetanskih palača specifičnog mediteranskog kolorita, izgrađene su vile alpskog, panonskog, šumadijskog, moravskog i vojvođanskog tipa, zavičajne forme njihovih vlasnika, u zavisnosti odakle su oni dolazili.

Slične greške učinjene su i izgradnjom društvenih objekata stambenih, javnih i hotelskih. Tipični primjeri za ovo su stambeni soliteri u Igalu i Toploj i hotel „Plaža” u Herceg Novom.

3. Ekološki faktori lokacije nekih industrijskih kapaciteta nijesu adekvatno sagledavani

U Crnoj Gori sa najvećim stepenom zagađenja su Pljevaljska kotlina, Zetska ravnica i do nedavno Ivangradska kotlina. Glavni uzročnici tih zagađenja su industrijski kapaciteti izgrađeni u Pljevljima, Titogradu i Ivangradu.

Moguće je da su mnogi faktori lokacija išli u prilog izgradnje ovih kapaciteta u sredinama i na lokacijama u kojima su podignuti.

Ekološki faktori, međutim, nijesu adekvatno sagledavani, odnosno nije adekvatno posmatrana veza između potencijalnih zagađivača i fizičkih svojstava ovih prostora, prije svega, njihove morfološke strukture i klimatskih i hidroloških karakteristika u odnosu na koncentraciju i uopšte prostornu distribuciju stanovništva u perspektivi. Subjektima odlučivanja nije bilo nepoznato da su fabrike celuloze, kožare, termoelektrane, cementare i aluminijska industrija budući zagađivači životne sredine. Međutim, oni su zanemarili kotlinsku zatvorenost Pljevalja, Ivangrada i Zetske ravnice, pravce duvanja dominantnih vjetrova u njima, javljanje tišina tokom godine, prirodnu predisponiranost za poljoprivrednu proizvodnju, posebno Zetske ravnice i Ivangradske kotline – ključnih agrarnih regiona Crne Gore, atraktivnosti Titograda kao centra sa prestoničkim i univerzitetskim funkcijama i Ivangrada i Pljevalja kao regionalnih centara za doseljavanje stanovništva u njih, a time i koncentraciju najvitalnijih i stvaralački najvažnijih kontingenata stanovništva. U tim sredinama živi sada oko trećine stanovništva Crne Gore, za čiju se sadašnjost i budućnost društveni subjekti moraju krajnje zabrinuti.

4. Ostale antropogene nemarnosti

Antropogena zagađenja životne sredine kao što su: uništavanje i zagađivanje poljoprivrednih površina i podzemnih voda, neracionalan odnos prema korišćenju i uređenju prostora, stihijni procesi razvoja gradova, pojava urbanizacije bijede, nemaran odnos prema vrijednim urbanim strukturama i arhitektonskim formama i drugim kulturno istorijskim dobrima, najčešće se javljaju zbog nemanja dovoljno stručnih i naučnih saznanja u tim oblastima, zbog siromaštva u materijalnoj osnovi društva, želje i potrebe da se ost-

vari što brži razvoj i prevaziđe naslijeđena zaostalost, pa tek onda zbog nemarnog i osionog ponašanja određenih društvenih subjekata kojima to omogućava položaj u društvu na bazi kojeg utiču ili direktno usmjeravaju ekonomske, prostorno-urbane i druge tokove razvoja.

Nasuprot tome, postoji niz drugih antropogenih zagađenja životne sredine koji su se mogli sprečavati na jednostavne načine, bez većih stručnih saznanja i veće materijalne osnove. Neka od njih, kao što su: degradacija i uništavanje ulaza i stepeništa, prije svega, u stambenim zgradama, a onda u školama, zdravstvenim i mnogim drugim javnim objektima – mogli su se spriječiti vaspitavanjem najmlađih i mladih generacija u predškolskim i školskim ustanovama i prevashodno u porodici, zatim uređivanjem dvorišta, parkova i prostora oko stambenih i javnih zgrada, aktivnijim odnosima u mjesnim zajednicama i savjetima stanara, odlaganjem i prikupljanjem smeća oko stambenih zgrada, angažovanjem zaduženih subjekata u okviru opštinskih službi, izbor povoljnijih lokacija za gradske deponije – preko odgovornijeg angažovanja nadležnih opštinskih organa i službi i zavođenjem oštrijih kaznenih mjera, itd. Samo po ovim osnovama, sredine u kojima živimo i radimo bile bi znatno humanije, a uređenje prostora oko nas znatno racionalnije.

5. Zaključna razmatranja

Čovjek i ljudske zajednice su najvažniji geofaktori u transformisanju prostora. Generalno posmatrano, te transformacije imaju uzlazni i pozitivni karakter, ali su u tome hodu kao nusprodukti neminovni i raznovrsni konflikti kao oštri prostorni, urbani, društveni i ekološki problemi.

Takav opšti hod Crnu Goru nije mimoišao. Ulaskom u industrijska društva i izuzetno atraktivne i razvijene turističke zone, sve više će biti suočena sa mnogim izazovima devastacionog, degenerativnog, pa i pogubnog karaktera. Od toga koliko se bude spremno, sposobno, organizovano i mudro da im se suprotstavi, zavisice obim, intenzitet i čestina njihovih pojava oblika, oština ispoljavanja i težina njihovih posljedica.

1. Očekivalo se da ostvarene neracionalnosti u korišćenju i uređenju prostora, uloženi intelektualni naponi i ostvareni rezultati na osposobljavanju kadrova, organa, službi i institucija, zaustavljena stihija i uglavnom uvedeni red u ponašanju subjekata, uložena materijalna sredstva na izradi planskih dokumenata kroz izradu prostornih i urbanističkih planova, stečeno jugoslovensko i međunarodno iskustvo i narasla svijest da je prostor sveopšti resurs svih generacija, imperativno traže da se upravljanje prostorom podigne na znatno viši institucionalni nivo i na toj osnovi zaustavi osiono ponašanje društvenih subjekata u prostoru Crne Gore. Otuda se, jedino kao šok, može primiti predlog određenih struktura da se koordinacija upravljanja prostorom svede na niži nivo.

2. Crnoj Gori sa ekološkog, ekonomskog, demografskog i egzi-

stencijalnog aspekta nijesu potrebni veliki gradovi, rasute urbane strukture neracionalnih tehničkih sistema i „glave bez trupa”, gradovi iz čijih se centralnih zona emituju nasilja, droga, sida, i drugi degenerativni pojavni oblici. Godišnji porast stanovništva Crne Gore, površina i morfološka raščlanjenost njenog prostora, kao i resursi i potencijali sa kojima ona raspolaže, ali i potreba da se po tom osnovu sačuvaju od tih pogubnih uticaja velikog grada, – uslovljavaju da se subjekti u Crnoj Gori moraju zalagati za razvoj srednjih i malih gradova.

3. Pravilo je da se krupni privredni subjekti koriste za formiranje najslabijih urbanih struktura, za raščišćavanje i izgradnju najskupljih lokacija i za najkvalitetnije arhitektonsko oblikovanje gradskih struktura. Naša urbana praksa, međutim, to ne potvrđuje, već se, po pravilu, takvim subjektima ustupaju najpovoljnije lokacije kako sa aspekta vlasništva (ustupa se društveno zemljište), tako i sa aspekta stepena njihove izgrađenosti (odobravaju se čiste lokacije). Otuda bi, u našim uslovima, ovu praksu trebalo eliminisati, jer bi njeno zadržavanje reprodukovalo dalje negativne tendencije u urbanom oblikovanju naših gradova.

4. Posebna obazrivost – stručna, ekonomska i politička, morala bi se ispoljiti kod odobravanja lokacija za izgradnju turističkih objekata u čijem finansiranju učestvuju stranci. Njihovi zahtjevi za najpovoljnije lokacije su razumljivi, pa bi se baš zbog toga moralo voditi računa o uslovima koje naši planski dokumenti postavljaju za takve zone i lokalitete, kako ne bi došlo do usitnjavanja resursa, njihovog trošenja preko umanjjenih kapaciteta i unošenja onih urbanih i arhitektonskih formi koje su duboko u suprotnosti sa specifičnim zahtjevima našeg podneblja i ambijentalnog prirodnog i već stvorenog kolorita.

5. Društveno opredjeljenje za bržim razvojem male privrede i zahtjevi da se pojednostave postupci i procedure kod odobravanja lokacija i propisivanja urbanističko-tehničkih uslova za objekte stalnog i privremenog karaktera, nose određene rizike, koji bi se mogli negativno odraziti u više pravaca, a naročito kod narušavanja urbanih struktura, ambijentalnih vrijednosti okruženja, ugrožavanja čovjekove sredine, pa čak i unošenja određene stihije kod korišćenja i uređenja vitalnih prostora.

6. Elementi životne sredine u priobalnom pojasu Crnogorskog primorja su sve brojniji i složeniji, pa će se opasnosti za očuvanje čistoće morske vode i najužeg obalskog pojasa tih izuzetnih resursa za dalju ekspanziju turističke privrede, stalno uvećavati. Iz tih razloga neophodna je stalna opreznost na tehnologije koje će se primjenjivati, kao i njihov proces djelovanja, a kod uređenja i korišćenja prostora biće potrebno angažovanje samo najboljih kreativnih snaga.

7. Poljoprivrednik je uvijek imao krajnje odgovoran odnos prema korišćenju obradivih površina i ima to i danas. Međutim, u Crnoj Gori ispoljena je tendencija usitnjavanja i zahvatanja tog zemljišta od strane nepoljoprivrednog, odnosno urbanog stanovništva, kroz izgradnju vila i vikendica, prije svega, u Štojskom i Tivats-

kom polju, te u Bjelopavličkoj ravnici. Ova tendencija kao ekološki problem za crnogorske uslove vrlo je štetna, i ona se preko djelovanja nadležnih organa mora obuzdati.

Polazeći od ovih, kao i drugih ekoloških opasnosti po životnu sredinu, neophodno se stalno zalagati za viši nivo upravljanja prostorom, za vladajuću svijest o prostoru kao sveopštem resursu svih generacija, o krizi proizvodnje hrane koja će se samo zaoštravati, o obaveznom uključivanju ekoloških faktora kod lociranja novih industrijskih kapaciteta, o zauzdavanju monosektorskog pristupa u odlučivanju kod razvojnih opredjeljenja, a za multidisciplinarna istraživanja, demokratsko odlučivanje i viši nivo kadrova i institucija.

Literatura

1. Bakić R., *Prostorno planiranje*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1988.
2. Bakić R., *Položaj trase drumskih saobraćajnica kao determinante korišćenja prostora na primjeru Crne Gore*, „Čovjek i životna sredina”, br. 2, 1988.
3. *Analiza o uslovima i mogućnostima institucionalnog organizovanja za sprovođenje prostornih planova*, Institut za društveno-ekonomska istraživanja – Titograd, 1988.

Radovan BAKIĆ

ANTHROPOGENIC DISTURBANCE OF LIVING ENVIRONMENT FROM THE ASPECT OF URBAN PROCESSES DEVELOPMENT

Summary

The more intensive industrialization of Montenegro started in the fifties and sixties of this century.

In a strong desire to exceed, as soon as possible the undevelopment and to catch step with more developed parts of the country and word, but due to the shortage – of physical and urban plans of the most attractive zones such as Montenegrin coast, Zeta, Bjelopavlići, Ivangrad and Pljevlja plains the numerous negative processes have been developed. They have been manifested as a large ecological problems particularly in arrangement of vital areas, semi-urbanization development, neglectfulness of major cultural historical monuments, the old urban cores and rural structures, degradation of the narrowest sea belt and in serious ecological problems in Pljevlja and Ivangrad plain and Zeta valley.

The harmful processes and tendencies are still present. The area as a total resource must be rationally used and areanged. **Development** of large agglomeration should be stopped.

It is necessary the permanent supporting of a higher level of the space management, for the present consciousness that the space is resource belonging to all generations, for restraint of monosection decision – moning, affirmation of multi discipline explanations, democratic decision and, for all, a higher degree of personnels and institutions.